

Літаратура

1. Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы. Мінск: Беларускі кнігазбор, 1999. 464 с.
2. Цётка. Выбраныя творы. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. 336 с.

Т.М. Сакун

СЕМАНТЫЧНАЕ АСВАЕННЕ ІНШАМОЎНАЙ ЛЕКСІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ 1920–30 ГАДОЎ

Іншамоўнае слова, трапіўшы ў мову-рэцэптар, падпарадкоўваецца яе законам. Працэс запазычвання звязаны з фармальна-семантычным асваеннем іншамоўных адзінак. Калі ў выніку фанетычнай адаптацыі іншамоўнае слова ў беларускай мове набывае форму, што ў нейкай ступені адрозніваецца ад першапачатковай, а ў выніку марфалагічнай – пэўныя граматычныя ўласцівасці і словаўтваральныя магчымасці, дык семантычнае асваенне прадугледжвае асэнсаванне і пераасэнсаванне ўнутранага зместу этымона, урэшце з’яўленне і функцыянаванне запазычаных слоў у кантэксце беларускай рэчаіснасці. Іншамоўная лексіка ў беларускай мове ў фармальна-семантычным аспекце разглядаецца ў працах І.М. Акулава [1; 2], А.Я. Баханькова [3], І.І. Бубновіч [4], Т.А. Мальцавай [7], А.А. Станкевіч [9], Ю.А. Сцепанчука [10] і інш. даследчыкаў.

Як вядома, змены ў семантыцы слова найчасцей абумоўлены працэсамі спецыялізацыі (звужэнне) і генералізацыі (пашырэнне), што выяўляецца праз параўнанне семантычнага складу этымона і яго адпаведніка ў мове-рэцэптары. Аднак падрабязна прааналізаваць падобныя змены можна толькі тады, калі прасачыць усе тры этапы эвалюцыі запазычаных слоў – пранікненне, запазычванне і ўкараненне [6, с. 169]. На пачатковым этапе, што характарызуецца няўстойлівасцю ў напісанні, вымаўленні, марфалагічным і акцэнтацыйным афармленні, адбываецца першасная інтэрпрэтацыя запазычанага слова, якой уласціва большая ці меншая ступень дакладнасці, магчыма наяўнасць варыянтаў пры тлумачэнні лексічнага значэння. На другім этапе сістэма значэнняў прымаючай мовы ўплывае на семантыку запазычанага слова, змяняючы яе. І на апошнім этапе змены ў семантыцы слова адбываюцца па ўнутраных заканамернасцях мовы-рэцэптара.

Звернем увагу на семантычную адаптацыю запазычаных слоў на старонках некалькіх беларускамоўных газет 1920–30-х гадоў, калі адбывалася станаўленне беларускай літаратурнай мовы, і разгледзім семантычнае асваенне іншамоўных слоў на этапе пранікнення і запазычвання праз асноўныя прыёмы ўвядзення ў тэкст запазычанняў.

Як вядома, на працягу 1920–30-х гадоў у беларускай мове шырока выкарыстоўваліся тры асноўныя спосабы ўвядзення ва ўжытак новых слоў: апісанне, тлумачэнне і сінанімія [6, с. 160–164]. Аднак яшчэ напачатку XVIII ст. уваходжанне новых лексічных адзінак заходнееўрапейскага паходжання суправаджалася не толькі тлумачэннем, уласным сінанімічным аналагам, але і скрытым сінанімам, калі значэнне слова падказвалася ўсім зместам фразы [8, с. 87]. Мы разгледзім сінанімію і тлумачэнне, бо прыём апісання, які вызначаецца наяўнасцю разгорнутых канструкцый, у газетнай публіцыстыцы выкарыстоўваецца вельмі рэдка. Асобна спынімся на прыёме схаванай сінаніміі (або схаванага тлумачэння).

Сінанімія. Гэты прыём прадугледжвае падбор сінанімаў, якія звычайна бяруцца ў дужкі. Іншамоўная адзінка тлумачыцца беларускім сінанімам ці запазычаным словам. Не з’яўляецца выключэннем наяўнасць некалькіх адпаведнікаў да аднаго запазычання. Іншамоўная адзінка можа знаходзіцца не толькі перад, але таксама займаць постпазіцыю. Сінанімы падбіраюцца як да слоў больш шырокага, так і больш вузкага ўжытку. Таму для разумення некаторых запазычаных слоў часам бывае недастаткова аднаго слова-сінаніма.

Прыём падбору сінанімаў да іншамоўных слоў дапамагаў у сціслай форме патлумачыць іх у адным адрэзку тэксту. У якасці сінанімаў выступалі як беларускія словы, так і тыя, што былі запазычаныя, але прыжыліся ў мове. Запазычанае слова магло мець пры сабе больш-менш дакладны беларускі адпаведнік: *жырант* (паручыцель) (БД, № 1), *прэфэкты* (старосты) (БД, № 1, 2), *дэгенэрацыя* (выраджэнне) (БД, № 3), *ратыфікацыя* (зацверджанне) (БД, № 15), *антыгігіенічныя* (нездаровыя) варункі (БД, № 15), *гэгефонія* (правадырства) (БД, № 16); значная *рэдукцыя* (змянішэнне) ваеннага бюджэту (БН-25, № 8), фальшывыя *пацыфісты* (міратворцы) імперыялізму (БН-25, № 12); паўгадавая *коаліцыя* (супрацоўніцтва) (БС, № 12), чарговае *рандэву* (спатканне) (БС, № 22); на *парытэтных* (роўных) падставах (БЗ-32, № 33); выкліканне *прэвэнцыйнай* (ўпераджаючай вайны) (БФ-36, № 7); *дыспрапорцыя* (разьбежнасць), *рэканструкцыя* (перабудаванне) (В-35, сш. 13). У наступных прыкладах сінанімам з’яўляецца запазычанае слова:

тэкст вельмі рашучай **“ноты”**, *ці камунікату* (БД, № 4), *канцлер* (прэм’ер) *Нямеччыны* (БД, № 5), *Мэджыліс* (Парлямант) у Персіі (БД, № 17), *Скупшціна* (парлямант) у Югаславіі (БД, № 19); *Рэйхстаг* (парлямант) у Германіі (БС, № 8) і г. д.

Спосаб сінаніміі прадугледжваў наяўнасць варыянтаў: *інтэрвэнцыя* (паход) (БД, № 14) і *інтэрвэнцыі* (ўмяшальніцтва) (БД, № 14); *дэфіцыты* (недаборы) (БД, № 7), лічба *дэфіцыту* (страты Польшчы) (БД, № 24) і *бюджэтны дэфіцыт* (недахват) (БД, № 30); *палітычная гэгэмонія* (каманда) (БН-26, № 2) і *гэгэмонія* (панаваньне) (БН-26, № 12).

Калі іншамоўнае слова займала постпазіцыю, яно сэнсава і стылістычна ўдакладняла беларускае: *ня просіць ніякога выбачэння ці пардону* (БД, № 13); *права нагляду (інспэкцыі)* (БД, № 20); *проціў далучэння (анілюсу)* (БФ-36, № 4) і інш.

Дзве іншамоўныя адзінкі маглі ўступаць у антанімічныя (падпарадкавальныя) адносіны: *ці Гданск “ёсьць”, (або: мае быць) сувэрэнным* (самастойным і незалежным), як хоча гэтага ён сам, *ці вольнае места мае быць пад пратэктаратам Польшчы...* (БД, № 12); з такім клясычна-францускім эгаізмам *выразіць запраўдны змест адносінаў французскага сюэрэна* (магната) *да польскага васала* (падпанка)... (БД, № 28).

Калі запазычанае слова прыжылося ў мове, яно магло ўжывацца ў пераносным значэнні: *уся тая сацыяльна-палітычная “мікстура”* (мешаніна), *якая завецца Вызваленнем*” (БД, № 20). Або: ... гэты ўрад дае беларусам і ўкраінцам магчымасць падаваць школьныя дэкларацыі, але за тое, што нехта адважыцца склікаць двух-трох людзей, дык яго садзяць у вастрог на тэй падставе, што на дзеле істнуе вынятковы стан. *Вось, гэта называецца “пацыфікацыя крэсаў”...* (БД, № 34); *параўн.: Як цьвердзіць з захапленнем узмацаваўшаяся рэакцыя ў Эўропе, у апошняй яўна адбываецца “пацыфікацыя”* (ўміратварэнне) *і стабілізуецца парадак* (БД, № 35).

Кантэкстуальныя сінонімы выкарыстоўваюцца з мэтай стварэння экспрэсіі. Іх сумеснае ўжыванне як сінонімаў было абмежавана пэўным кантэкстам. **Тэмперамэнт, клімат:** Гэтыя артыкулы былі *выражэннем непераможнага “тэмперамэнту п. Мусоліні, яго асабістага “клімату”,* *выражэннем яго ненавісьці да ворагаў...* (БД, № 2); **санацыя і інфляцыя:** Але гэтая *“санацыя”* фінансаў, у сувязі з спадчынай па фінансавай палітыцы, што была пабудавана на блуднай і шкоднай фінансавай *“пыхліне” (інфляцыі),* *пагражае цяпер амаль не сьмяротным эканамічным*

крызісам... ці і як выйдзе з яго Польшча, яшчэ вельмі вялікае пытаньне... А калі ізноў зусім шчыра і наважна запытацца аб першай і галоўнай прычыне ўсіх гэтых амаль не аднолькава пагражаючых здароўю дзяржавы – **інфляцыяў і санацыяў...** (БД, № 15); **масты, фартап’яны**: Ня ў лепшым стане і **масты** на нашых дарогах. Замест іх маем якіясь **фартап’яны**. У сухую восень мужычкі ігралі і скакалі каля гэтых фартап’янаў, але як прыйдзе мокрая вясна, дык не адзін будзе і плакаць. Цяпер то, як гдзе праломіцца гэты “фартап’ян”, дык “мужыкі” ладзяць яго хворастам, пырнікам, бульбоўнікам, – хто чым можа. А што будзе вясной, як пырніку ня будзе? (З Наваградчыны) (БД, № 17); **міраж, фата-маргана, прыгожае лятуценьне**: Яны лятуцелі аб поўным нацыянальным адраджэньні свайго народу. Перад іх стомленым духовым зрокам паўставала, як **міраж, як фата-маргана, прыгожае лятуценьне** – ідэя дзяржаўнае незалежнасьці іх народу, падтрымліваюшая іх у цяжкай вандроўцы ў пустынях буднае нацыянальнае работы (БД, № 28).

Прыём **схаванай сінаніміі** (схаванага тлумачэння) дазваляў патлумачыць запазычанне, пры гэтым асобна не вылучаючы яго. Разгледзім наступны прыклад. Немцы маюць арганізаваны, як да вайны, генаральны штаб, вядуць энэргічна ваенную падгатоўку ўсяго насяленьня (пад відам... спорту!) і немцы маюць паліцыю, якая ня горш навітарана і ўваружана, чым войска; немцы маюць лішне вялікія запасы ваенных матар’ялаў і, пад відам перабудовы арсэналаў на фабрыкі, толькі пашырылі і палепшылі гэтыя **арсэналы; рэйхсвэр і ляндиштурм** – гэта толькі адраджэньне даўнейшай арміі, якая выклікала вайну (БД, № 14). Як бачым, **арсэналы** – гэта ўстановы, дзе захоўваюцца найперш лішне вялікія запасы ваенных матар’ялаў, а сінанімам да **рэйхсвэр і ляндиштур** з’яўляецца **армія**.

У сучаснай беларускай мове **лакаут** – ‘закрыццё прадпрыемстваў і масавае звальненне рабочых...’ [5, с. 699]. У 20-я гады ХХ ст. гэта слова таксама звязвалі найперш са стратай працы. Так, у “Беларускім звоне” за 1923 г. можна было прачытаць: *Сындыкат швэцкіх фабрыкантаў абвясціў **лакаут**, дзеля чаго застаецца бяз работы 65.000 работнікаў* (БЗ-23, № 1). А газета “Беларуская справа” за 1926 г. выносіла гэта запазычанае слова ў загалолак з пыталікам у дужках, відаць, з прычыны таго, што яшчэ не быў знойдзены беларускі адпаведнік.

Лёкаўт (?)

Дырэкцыя аўтамабільнай фірмы Рэноль аб'явіла **лёкаўт**. 25 тысяч людзей асталася бяз працы (БС, № 12).

Такім чынам, абодва прыклады могуць сведчыць пра тое, што згаданае слова (*локаут, лёкаўт*) яшчэ не ўкаранілася ў мове, аднак праз сваю актуальнасць засвойвалася носьбітамі беларускай мовы. Звернем увагу, лакаут можна было абвясціць або аб'явіць. Тут прасочваецца пэўная сувязь са словазлучэннем абвясціць забастоўку. У якасці семантычнай апоры выступае слова закрыццё, (масавае) спыненне (работы).

Тлумачэнне. Гэты прыём прадугледжвае наяўнасць сціслых звестак, часцей у выглядзе словазлучэння або ўстаўной канструкцыі, якія звычайна бяруцца ў дужкі, радзей – выдзяляюцца коскамі ці працяжнікамі. Тлумачэнне не замянае ходу апавядання і не ўскладняе ўспрыняцця тэксту. Іншамоўная адзінка, уведзеная спосабам тлумачэння, знаходзіцца не толькі перад, але таксама можа займаць постпазіцыю. Тлумачацца словы як больш шырокага, так і больш вузкага ўжытку, таму тлумачэнне не заўсёды бывае дакладным.

Тлумачэнне магло ўяўляць сабой словазлучэнне: **Сэнат** (*вышэйшая судовая ўстанова*) (БД, № 3); **кантрабандыст** (*пераношчык бязмытных тавараў*) (БД, № 7); **пленум** (*агульнае сабраньне*) (БД, № 21); **уніфікацыя** (*бюрократычнае аб'яднаньне*) (БД, № 24); **супэрарбітр** (*трацейскі судзьдзя*) (БД, № 33). Уводзілася яно пры дапамозе слоў *г.зн., што значыць, напросту, гэта значыць: мае зрабіць на гэтай тэрыторыі... плебісцыт, – г.зн. запытацца ў усяго насялення, да каго яно хоча належаць...* (БД, № 5); *лічыцца пад “мандатам”* (напросту – пад уладай) (БД, № 21); *падалі ў суд за “дыффамачыю”, гэта значыць: не за падачу фальшывых фактаў аб іх, але за абражаючыя іх “гонар” словы* (БД, № 28); **манапалісты** (*гэта значыць – ня маючыя канкурэнтаў*) (БН-26, № 5) **ультыматум** (*рашучае і срочнае трэбаваньне*) (БН-26, № 7).

Запазычанае слова магло мець некалькі варыянтаў тлумачэння: **інфляцыя** (*друкаваньне абязцэненых папярковых грошаў*) (БН-25, № 10); *узnavіць інфляцыю* (*выпуск папярковых грошаў*) (БН-25, № 8); *зьліквідаваць усю інфляцыю* (*наплыў танных грошы*) (БН-26, № 10), **мэтрополітэн** (*падземны трамвай*) (В-34, сш. 11) і **мэтрапалітэн** (*электрычная падземная дарога*) (В-35, сш. 13). Тлумачэнне магло мець варыятыўную ці ступеньчаткую форму: **доктрына** (*моцна ўбітая ў галаву думка, ці ня крытычная тэорыя*) (БД, № 28). *Выкрылася, што моладзь з „вышэйшых”*

колаў польскага грамадзянства ўжывала **морфій і кокаін** (гэткія адурманіваючыя сродствы – горшыя, чым гарэлка) (БН-26, № 8).

У самім тлумачэнні магло таксама выкарыстоўвацца запазычанае слова: **коаліцыя** (супольны фронт) (БД, № 2); **памфлет** (палямічная брашура) (БД, № 3) **пэтарда** (гучна, але ня шкодна выбухаючая “бомба”) (БД, № 8); **пэтарда** (няшкодная “бомба”, якая ўжываецца толькі для выклікання панікі, ці псавання розных фальшыва-ўрачыстых настройў таўпы...) (БД, № 32); **нэкралёг** (пасмертны артыкул) (БД, № 24), акажацца **нэкралёгам** – пасмертным упамінам аб гэтым “руху” (БД, № 26); зрабіў **зкспозэ** (выклад праграмы) новага ўраду (БН-25, № 4).

У тлумачэнні магло быць указанне на паходжанне: **аўтакефалія** (уласная найвышэйшая ўлада – “галава”) (БД, № 16). Або: Усім памятны галосныя і скандальныя выступленні так званых “**суфражыстак**” (**suffrage** – **галасаваньне**), якія ў знак пратэсту, зьбівалі парасонамі цыліндры і білі па галовах англійскіх міністраў, адмаўляўшыхся падаць у парлямэнт “біль” (законапраект) аб выбарным праве для жанчын. (БД, № 19).

Запазычанае слова мела пры сабе азначэнне і разам з ім утварала паняцце: **нацыянальны эгоізм**, або імкненьне ўсіх і ўсё падчыніць інтарэсам пануючае ў дзяржаве нацыі (БД, № 2); выбарныя **ўрны** (скрынкі для картчак) (БД, № 14); некарысны для краю тарговы **балыс** (перавага ўвозу тавараў з-заграніцы над вывазам) (БД, № 24); гандлёвы **балыс** (розніца між сумай прывозу і вывазу тавараў) (БД, № 30).

Калі іншамоўная адзінка знаходзілася пасля тлумачэння, яна выконвала функцыю ўдакладнення: дзяржаўная годнасць (**сувэрэнітэт**) (БД, № 15); мусульманскае духавенства (**муллы-шыіты**) (БД, № 17); пры адсутнасці беларускіх крэдытных устаноў (**банкаў**) (БД, № 28); лячэбныя крыніцы (**курорты**) (БС, № 6); выясьненні тэксту (**камэнтар**) (БФ-38, № 2). Запазычанне выступала ў якасці аднаго з прыкладаў: сярод довадаў няма выбуховых матэрыялаў – **піроксыліну** і інш. (БД, № 29); падаткі пасрэдня (**акцызы** і інш.) (БД, № 31).

Тлумачэнне магло адбывацца з выкарыстаннем метафары. Гаспадарчы стан Польшчы характэрызуецца ўсцяж разьвіваючымся крызісам, унасьледаваным ад папярэдніх гадоў **інфляцыі** (папяровай паводкай “**марак**”) (БД, № 30).

У кантэксце запазычанне не толькі тлумачылася, але яшчэ магло ўдакладняцца антанімічным выразам: ...палітыка Англіі павінна апірацца

не на якімсьці *“альтруізьме”* (любві да другога), а толькі і выключна на падставах уланай бясъпечнасьці... (БД, № 35).

Такім чынам, семантычнае асваенне іншамоўнай лексікі ў беларускай мове ў 1920–30-я гады адбывалася галоўным чынам праз сінанімію і тлумачэнне.

Скарачэнні

БД – газета “Беларуская доля”. Вільня, 1925. № 1–5, 7–8, 12–17, 19–21, 24, 26, 28–35.

БН – газета “Беларуская ніва”. Вільня, 1925. № 4, 8, 10; 1926. № 2, 5, 7–8, 10, 12.

БС – газета “Беларуская справа”. Вільня, 1926. № 6, 8, 12, 22.

БЗ – газета “Беларускі звон”. Вільня, 1923. № 1; 1932. № 33.

БФ – газета “Беларускі фронт”. Вільня, 1936. № 4, 7; 1938. № 2.

В – газета “Весткі з СССР”. Вільня, 1934. Сш. 11. 1935. Сш. 13.

Літаратура

1. Акулаў І.М. Запазычаная лексіка ў сінанімічных радах // Вывучэнне беларускай мовы ў педагагічных інстытутах БССР. Мінск, 1973. С. 148–150.

2. Акулов И.М. Заимствования в структуре белорусского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мінск, 1977. 19 с.

3. Баханькоў А.Я. Семантычнае асваенне беларускай мовай іншамоўнай лексікі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1980. № 2. С. 111–120.

4. Бубновіч І.І. Засваенне іншамоўных слоў беларускаю літаратурнаю моваю: Дапам. для студ. філал. спец. / Пад рэд. П.У. Сцяцко. Гродна, 2000. 107 с.

5. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Т. 1. Мінск, 1999.

6. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. Мінск, 1994. 463 с.

7. Мальцева Т.А. Французские заимствования в белорусском языке. Мінск, 2004. 329 с.

8. Пылакіна О.А. Семантическое освоение галлицизмов в русском литературном языке // Общее и русское языкознание. М., 1978. С. 85–96.

9. Станкевіч А.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларукіх народных гаворках. Гомель, 1996. 255 с.

10. Сцепанчук Ю.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў сучаснай беларускай паэзіі. Мінск, 2002. 82 с.